

ÜT☀PYA

Ütopya Yayınları: 274
Antropoloji Dizisi

© 2016 Ütopya Yayınevi

1. Baskı
Nisan 2016

Kapak Tasarım
İlknur Kavlak

Teknik Hazırlık
Ütopya Ltd. Şti.

Baskı ve Cilt
Bizim Büro Matbaa
Sedef Sokak No: 6/1 İskitler – Ankara
Tel: (0 312) 229 99 28

ISBN 978-605-5580-97-1

Ütopya Yayınevi
Ataç I Sokak 33/15 Kızılay / Ankara
Tel-Fax: (0 312) 433 88 28

İnternet: www.utopyayayinevi.com.tr
E-Posta: utopya@utopyayayinevi.com.tr

İNSAN OKUDUM

Halk Kùltüründe Okuma ve Okuryazarlar

S. YETKİN İŐIK

*bana masallarla, türkülerle, bilmecelerle dolu hayal dolu
bir çocukluk armağan eden annem ve babama...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
Giriş.....	11
Kırk Söz Bir Büyü.....	27
“Paşa Olamazsın Demedim, Adam Olamazsın Dedim!”.....	71
“Oku Bakayım Hayber Kalesi’ni”.....	117
“Gazeteye Düştü”.....	147
Devlet ve Kitap: Doğu Cephesinde Değişen Bir Şey Yok.....	165
Türkiye Türkçesinde Okuma, Kitap, Yazı ve Okuryazarlar.....	179

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap, Türkiye’de güncelliğini koruyan, hakkında çok şey yazılmış okuma kültürü veya alışkanlığı sorunu üzerine –biraz da yazarın da sorunun bir parçası olmasından, okuma ve yazma tembelliğinden kaynaklı olarak– iki yıl süren bir çalışmanın ürünüdür. Halk kültürü ve okuryazarlık alanları, tarihsel ve antropolojik (bilgi antropolojisi, eğitim antropolojisi) yaklaşımlarla sürdürülebilecek daha geniş kapsamlı araştırmalara müsaittir. Bu kitap bu yolda yürütülmekte olan ve bundan sonraki çalışmalara mütevazı bir katkı olabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Kitabın akışı okuma uğraşı ve bilgiye ulaşmanın yazılı-yazılı olmayan yolları etrafında sürmüş çatışma ve etkileşimlerin kronolojisine uygun olarak düzenlendi. Yazıya geçirilerek günümüze kadar ulaştırılmış olan halk kültürüne dair kaynaklar asıl malzemeyi oluştursa da kitapta tüm bu sözlü kültür mirasının taranması söz konusu değildir. Günümüzde de gücünden bir şey kaybetmemiş olduğunu düşündüğüm, halk kültürünün ‘köşe taşları’ olarak kabul edilen figürler dışındaki metinler çok az tarandı. Çalışmada bu kaynakların dışında kişisel deneyimlerden, seyahatnameler ve hatıratlardan da yararlanılmıştır.

Kitapta özellikle modern dönemdeki kitap yasakları, sansür ve yazarlar, entelektüeller üzerindeki baskı konusu çok dar kapsamlı olarak ele alındı. Bunun öncelikli sebebi konu üzerinde çok fazla çalışma yapılmış olması ve ikinci olarak halk kültürü ile ima edilen tarihsel çerçevenin dışına taşan, modern ve hatta güncel bir sorun oluşudur.

Yazarın ilk kitap çalışması olmasından da kaynaklı olarak hata ve eksiklikler bulunabilir. Bu bakımdan çalışma, okurun her türlü görüş ve eleştirilerine açıktır ve yazar eleştiriler için minnettar kalacaktır.

Kitabı okuyup, eleştiri, öneri ve düzeltmelerle katkıda bulunan Kemal İnal ve yayıncım Mustafa Çoban'a emekleri ve dostlukları için teşekkür ediyorum. Varlıklarından güç aldığım öğlum Bilge ve eşim Tülin'e ise böyle bir kitap yazmayı anlamlı kılan sevgileri ve destekleri için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bir toplumun toplumsal yapısı ve öğrenimin yapılanma tarzı, anneden kıza, babadan oğula, annenin erkek kardeşinden kız kardeşinin oğluna, şamandan çırağa, efsanevi uzmanlardan hevesli uzmana geçen tarz, öğrenmenin fiili içeriğinin çok ötesinde, bireylerin düşünmeyi nasıl öğreneceklerini ve öğrendiklerini nasıl depolayacaklarını, beceri ve bilginin ayrı parçalarının oluşturduğu toplamın [...] paylaşılmasını ve kullanılmasını belirler.

Margaret Mead

Türk Köylüsü

Topraktan öğrenip

kitapsız bilendir.

Hoca Nasreddin gibi ağlayan

Bayburtlu Zihni gibi gülerdir.

Ferhad'dır

Kerem'dir

ve Keloğlan'dır.

Yol görünür onun garip serine,

analar, babalar umudu keser,

kahbe felek ona eder oyunu.

Çarşambayı sel alır,

bir yâr sever

el alır,

kanadı kırılır

çöllerde kalır,

ölmeden mezara koyarlar onu.

O, «Yûnusû biçâredir

baştan ayağa yâredir,»

ağu içer su yerine.

Nazım Hikmet Ran (*Kuvai Milliye Destanı*)

GİRİŞ

Türkiye’de okuryazarlık meselesi, üzerinde çok yazılan, araştırma yapılan ve belki en uzun süredir tartışılmakta olan ‘klasik’ sorunlardan biridir. Başka konularda uzlaşması çok güç olan fikir insanları, Türkiye toplumunun yeterince okumadığı tespitinde uzlaşırlar. Ancak okuma kültürünün zayıflığının nedenlerini tartışmaya gelince uzlaşma bozulur ve ideolojik pozisyonlara göre mevzi alınır: Sonra konu, matbaa yaşağından Latin alfabesinin kabulüne, dinin etkisinden, Köy Enstitüleri’nin kapatılmasına kadar dağılır ve genişler. Konunun daha çok Batılılaşma/modernleşme sorunu temelinde tartışılması, sebepler ve yorumlar arasındaki ayrışmanın da temel nedenidir; çünkü Türkiye’de toplum ve siyaset Batılılaşmayı hâlâ tartışmaktadır.

Eagleton (2005), kültür kavramını tartışırken ulus-devletlerin yereli, evrensel statüsüne yükseltme çabalarına dikkat çeker. Başka bir deyişle, devlet, yerel kültürleri tek bir ulusal kültür çatısı altında birleştirerek temsil etmek yoluyla, ulusal kültüre uluslararası bir varlık/somutluk kazandırır. Bauman (1995) ise modern devlet olma yolunda Batı’da yaşanan değişimi anlatırken, Aydınlanmacılığın halkın arkaik kültürünü, modern öncesi zamanların kalıntıları olan batıl inançlarını vs. temizleme girişimlerini ‘kültürel haçlı seferleri’ olarak tanımlar. Kamusal zorunlu eğitim,

ona göre, başlangıçtan beri planlanan bir şey değil, sonradan akıllara gelen bir fikirdi. Kralların dayanağını ve meşruiyetini kutsaldan, Tanrıdan alan iktidarlarının ve onların ideolojilerinin çözüldüğü, devletlerin yeni egemen sınıfın, burjuvazinin çıkar ve değerlerine göre yeniden yapılandığı bir dönemde bu seferberlik kaçınılmazdı. Yeni ideolojinin ve buna bağlı söylemlerin hızla kamuya mal edilmesi, halk arasında geniş kabul görmesinin sağlanmasının iki temel yolundan biri eğitim, diğeri ise yaygın iletişim araçları (kitlel medya), yani önceleri gazete, dergi ve kitaplar, yirminci yüzyılda da radyo ve televizyon yayıncılığıydı. Her iki temel ideolojik meşrulaştırma aracının (okul ve medya) etkin kullanılabilmesi, okuryazarlık becerisinin yaygınlaştırılmasını gerektirmekteydi. En azından radyo, sinema ve televizyonun yaygınlaşmasına kadar... Sanayileşme ve modern bürokrasinin gelişmesi ise okuryazarlığı devletler ve yurttaşlar için gerçek bir ihtiyaç haline getirdi. Sanayileşme ve bürokrasinin gelişimi ise, okuryazarlığı zorunlu bir ihtiyaca dönüştürdü.

Kitlel okuryazarlığın yaygınlaştırılmasında en büyük etken, okuma yazma bilen nüfusun artışı olmuştur. Bu noktada, Türkiye eğitim sisteminin en temel ve bariz başarısızlığının okullardan mezun olan çocukları okuryazar yurttaşlar olarak yetiştirememesi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun elbette birçok sebebi vardır. Okullar ve eğitim politikası açısından başarısızlığın temel sebeplerinden biri, okuma yazma öğretmenin yeterli olarak görüldüğü eğitim politikasının uzun süre yürürlükte kalmış olmasıdır ki, bu politikayı değerlendirirken yakın zamanlara kadar (1999'a kadar) zorunlu eğitimin beş yıla sınırlı olduğu da dikkate alınmalı. Dolayısıyla birçok raporda ve araştırmada hep değinilmiş olan okuldan mezun olan öğrencinin bir süre sonra okuma yazmayı unuttuğu olgusu, okul eğitiminin toplumun yazılı kültüre geçişinde yetersiz kaldığını gösterir.

Osmanlı kültürel modernleşmesinin en önemli dönemeci sayılan Tanzimat dönemi aydınları da gazeteler çıkararak halka ulaşmaya, modernleşmeci/batılılaşmacı söylemi etkin ve hâkim kılmaya çalışmışlardır. Şinasi ve Namık Kemal gibi öncü gazeteci-aydınlar için gazete, olayları okura ulaştırmak ve dünya ile bağlantı kurmaktan öte halkı eğitmenin aracı olarak görülmüş ve gazetelere yüklenen eğiticilik işlevi, sonraki gazeteler/gazeteciler tarafından da sürdürülmüştür. Özellikle Türk ve Müslüman nüfus arasında okuryazarlığın –mesela Ermeni veya Rum nüfusla kıyaslandığında– yetersizliği sorunu ile belki de ilk kez bu dönemde yüzleşilir: Aydınların çabasının halka ulaşım ulaşılmadığı kuşkuludur, çünkü halk yeterince okumamaktadır. Öğretmen, öğrencilerine kızmakta, gücenmektedir.

Mesela batılılaşmaya olan inancıyla tanınmış Ahmed Midhat Efendi şöyle yazar:

“[...] Medeniyetçe bizim gibi mertebe-i kemâle henüz takerrüb etmemiş olan yerler için ise ... okumak bilen ve okuduğunu anlamaya muktedir olan nüfus birbiri üzerine yüzde on nispetini ancak bulabilir. Daha tuhafını ister iseniz şunu ihtar edelim ki bizde yazı yazan ve yazdığını anlatabilenler dahi üç binde bir nispetini bulamaz ya! Maahaza biz nazar-ı ehemmiyeti yalnız okuyanlara hasredelim. Halk, terakkiyât-ı medeniyece matlub olan dersi yalnız müellefât-ı cedide mütalaasından almakla kalır ise maksadın bu suretle husûlü pek çok zamanlara tavakkuf eder. Zira el-hâletü hâzihî oldukça revaç bulan bir kitap bin beş yüzden nihayet iki bin beş yüz nüshaya kadar satılabilmektedir. Bu da beş senede ancak satılıp biter. Yüz binlerce nüfus için mütalaaya edilen şu rağbet hiç menzilesinde addedilse sezadır. İmdi biz okumak yazmak bilmeyen nüfusu tiyatrodaki ibretli oyunlar irâsiyle terbiye etmeye ciddiden çalışacak olsak sanat-ı tab'dan ziyade tiyatro sanatıyla muvaffak olabiliriz” (akt: Findley 1999: 8).

Namık Kemal (1874) ise döneminde bazı kitapların kaç tane sattığı ve fiyatları hakkında bilgiler verirken günümüzde de sıkça rastladığımız ‘nitelsiz kitapların popülerliği’ sorunundan yakınıyor. “Vaktiyle hüccet-i bülega ve bu lisana mahsus bir mucize-i Kübra addolunan *Hamse-i Nergisi* basıldı; yüz paraya kadar satıldı. Yine yüz elli nüsha sürülemedi. Hâlbuki Hamse’nin onda biri büyüklüğünde bayağı çocuk elinden çıkma hikayeler tab olunuyor; öbürünün iki misline satılıyor; yine bin, bin beş yüz müşteri bulunuyor!” (akt: Kılıç, 2003: 96). Yine 19. yüzyılda bir gazetede “20-25 milyon insanın resmi dili olan Türkçemizde yayınlanan gazetelerin sayısı o kadar az ki insan neredeyse bu sayılar hakkında konuşmaya utanıyor. Bilhassa bu gazetelerin tüm yıllık baskısı Fransa’daki Petit Journal’ın günlük dağıtımına bile yetişemez!” şeklindeki yakınmayı okuyoruz. (Mecmua-i Ebuzziya, akt: Johann Strauss, 2005: 251).

Okuryazarlık sorunu, aynı zamanda dil ve kimlik sorunları (Osmanlıca mı, halkın anlayacağı bir dille yazmak mı) ile de yakından ilişkiliydi. Eğitimli Osmanlı üst tabakasının ve milliyetçiliğin öncülüğünü yapmış, Türkçülük fikrinin gelişmesinde çok önemli rol oynadığı da bilinen Şemsettin Sami’nin de Türkçede yayınlanmış ilk roman olarak kabul edilen, *Taaşuk-u Tal’at ve Fitnat* adlı romanında, okuma yazma sorununa dikkat çektiği görülüyor: Talat’ın okuma yazma öğrettiği baş kadın kahraman Fitnat cüzleri okuyabiliyor, hatta Kuran’ı hatmetmiş ancak ‘Türkçe bir şey olursa’ onları okuyamıyor. Romanda kadınların okutulmaması sorununa özellikle dikkat çekiliyor.

Halkın anlayacağı dilde ve ‘Türkçe yazma’ ısrarıyla tanınan Türkçü yazar Ömer Seyfettin’in meselesi de halkın okumamasıdır. Halkın konuştuğu dilin yazı dili olmasını savunan yazar 1911’de ‘Yeni Lisan’ adlı makalesinde şöyle yazar: “Bu lisanı [Osmanlıca] kimse anlamaz. Ekseriyet bigâne kalır. Kitaplar satılmaz. [...]

Otuz milyonluk bir memlekette en büyük ve en meşhur bir gazetededen otuz bin nüsha satılamaz, en mükemmel ve müfid kitabın satışı nadiren bini tecavüz eder” (akt: Kılıç, 2003: 97).

Ahmet Rasim ise (1990) “kitapçılık ilerleyemiyor” başlıklı bir yazısında kitapçılığın kötüye gitmesini iç-dış siyasi gelişmelerle ilişkilendirmektedir:

İtalyanların Trablusgarp’a saldırmaları ile beraber İstanbul kitap yayımında görülen buhran hala devam etmektedir. Meşrutiyet’in ilanı üzerine bilhassa edebi ve tarihi eserlerin olağanüstü bir hızla basılmasına başlanıp devam edildiği gibi başka ilmi fenni ve sanayi ile ilgili eserlere de az çok aralıklarla basılarak istibdat devrinin her bilgi dalını sarmış olan durgunluk kâbusu sona ermiş ve elbet kitap okumak merakı da çok artmıştı. Hatta 31 Mart vak’ası bile bu ilk hıza te’sir edememişti. Fakat İtalya Muharebesi çıkıp da onun ardından Balkanlar’da Osmanlı saltanatı aleyhine düzenlenen tasarılar ve hareketler birer birer meydana çıkınca, yine bir durgunluk çökmüş ve memleket çok muhtacı bulunduğu böyle bir çalışmanın günden güne azalmakta olduğunu anlamıştır.

[...] Londra Konferansı’nın Rumeli vilayetlerini hemen tamamıyla kopararak yalnız Edirne vilayetini kısmen bırakmış olması, başta Selanik vilayeti olmak üzere, eski Rumeli’den büsbütün elimizi çekmemizle neticelenmiş ve bu sebeble, İstanbul kitapçılığının belli başlı satış yerlerinden beş altısı kapanmıştır (s.188). Bu hadiselerin hepsi üzerine tüy diken Birinci Dünya Savaşı derdi ise; okuma hevesini, yayımlanan eserlere rağbet hissini kökünden kurutmuştur. Bu gaile; ilk ve orta gençliği toplayıp siperlere atmış, düşman orduları imparatorluğu her taraftan kuşatarak en sonunda dayanılmaz bir Mütareke devresi ile hükümet merkezine işgal altına almış, böylelikle satış yerleri sayısı çok azalmıştır. [...] Milli Mücadele yüzünden bütün

Anadolu ile haberleşme ve ulaştırma işleri kesildiği gibi, Arabistan, Irak ülkeleri de ayrıldığı cihetle, İstanbul kitapçılığı ancak kendi başına kalabilmiş ve bir aralık Babiali Caddesi'ndeki kitapçı dükkanlarından bazıları, aşçı, kebabçı bakkal dükkanı olmuştu. Ortada, yarım çıkan gazete parçaları ile destan kıvrıntılarında, eskiden basılmış kitaplardan mâda [başka] okunacak bir şeyler kalmamıştı (A. Rasim, 1990: 187-89).

Yazar, Cumhuriyet döneminde kitap yayını ve satışlarındaki başlıca engelleri ise kitap yayınlama maliyetlerinin yüksekliği ve posta ücretlerinin pahalılığı gibi ekonomik nedenlere bağlamaktadır. Cumhuriyet dönemi yazarlarından Reşat Nuri Güntekin ise sorunu satış ve dağıtımla ilişkilendirir:

“Öteden beri: “Bizde halk gazete, kitap okumaz” denir. Bu belki doğrudur. Fakat “halk okumaz” demek on yedi milyon nüfusun on yedi milyonu da kitap, gazete okumamak için birbiriyile sözleşmiş demek değildir. On yedi milyonun binde ikisi gazete, on binde ikisi kitap okursa otuz dört bin gazete, üç bin dört yüz kitap müşteri bulur. Okuyanlar için bundan daha aşağı bir nispet kabul etmeksiz “memleket yok” demekle bir gibidir. Kitap ve gazete müşterileri biraz işçi müşterilerine benziyor. Tiryakiler vardır ki satıcının peşini kovalarlar, onu iğnenin deliğinde olsa bulup çıkarmayı iş edinirler. Fakat öyleleri de vardır ki satıcı; onları kovalamaya, birer birer avlamaya ve özellikle tiryakilerin sayısını artırmaya mecburdur. Bu işi gazete ve kitabı her gün onun gözünün göreceği, elinin erebileceği yere koymakla olur (Güntekin, 2002: 23). [...] Hasılı Anadolu halkının kuş avına, balık avına çıkar gibi kitap mecmua avına çıkmasını ister ve umarsak daha çok bekleriz. Okuyucuların büyük kısmı gazete, mecmua ve kitabı elinin altında bulursa alıp okur; aksi halde rast geldiği yerde şöyle bir göz gezdirir yahut da hiç okumayıverir (Güntekin, 2002: 27).

Bu görüşlerin ardından yazar, Anadolu’da Konya, Adana gibi kentlerde bile kitap ve gazete dağıtım işinin bozukluğundan, dağıtımcıların, satıcıların beceriksizliklerinden yakınır. Yazıyı ‘kitabı yazmak kadar satmak da biraz kafa işidir’ yargısıyla bitirir. 1990’larda yayımlanan, *Türkiye’de Okuma Alışkanlığı* adlı kapsamlı araştırmanın yazarları ise okuma alışkanlığı eksikliğini iki temel nedene bağlamaktadırlar: Birincisi, okuma-düşünme özgürlüğünün önüne dikilen engeller, kitaba ve her türlü yayına uygulanan baskı ve yasaklardır. [...]İkinci neden, Türk insanının, küçük yaştan itibaren aile içinde ve/veya okulda kitapla ilişki kuramaması, bu ilişkinin, eğitim dizgesinin içinde öğretmen-öğrenci-kütüphane biçiminde bütünleşmemesidir. İkinci neden, büyük ölçüde, birinci nedenin de sonucu olmaktadır (Özçelebi ve Seler, 1990: 123). Cumhuriyet tarihi boyunca sürdürülen bütün bu değerlendirmeler, yakınmalar, çağlarını okuyup anlayan, toplumun değişmesi gerektiğini düşünen okuryazarların bakışını yansıtır. Bilgi sorunsalının yol açtığı halk ve aydınlar arasındaki bu gerilimli mesafe, bildiğimiz gibi otoriter modernleşme veya yukarıdan devrim gibi kavramlarla ifade edilen reformlara da yön veren güçlü bir dinamiktir.

Modernleşme süreciyle birlikte giderek önem kazanan, endüstri devrimi sonrası yaygınlaştırılmasına ihtiyaç duyulan ve 19. yüzyıl sonrasında ulus-devletlerin yurttaşlık hakkı olarak her yurttaşın okullarda öğrenmesini zorunlu kıldığı temel okuma yazma becerisi, “bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlmek veya seslendirmek” (TDK Güncel Türkçe Sözlük) olarak tanımlanmaktadır. Geçmişte, özellikle Ortaçağ’da okuma öğrenimine zorunlu olarak bağlı olmayan ve özellikle alt sınıftan kişilere öğretilmeyen yazma becerisi, günümüzde okuma eylemiyle aynı anda öğretilmekte ve bu iki bilgi okuryazarlık (okuma yazma bilgisi) olarak tek sözcükle anlatılmaktadır.

Ancak okuma(k) sözcüğü ve buna bağlı olarak okuryazarlık sözcükleri modern zamanlarda anlamları çeşitlenmiş, ifade ettiği fiil ve yeteneklerin kapsamı genişlemiştir. Aşağıda sıralanan okuryazarlık türlerine bakılınca bu çeşitliliğin özellikle teknolojiadaki hızlı gelişmeyle ilişkili olduğu dikkat çekmektedir.

“Ağ okuryazarlığı, ahlak okuryazarlığı, Amerikan okuryazarlığı, Anayasa okuryazarlığı, bilgisayar okuryazarlığı, bilimsel okuryazarlık, coğrafya okuryazarlığı, çevre okuryazarlığı, çoklu kültür okuryazarlığı, dans okuryazarlığı, dijital/sayısal okuryazarlık, dünya okuryazarlığı, e-okuryazarlığı, ekonomi okuryazarlığı, eleştirel okuryazarlık, enformasyon teknolojisi okuryazarlığı, eskiçağ okuryazarlığı, gazete okuryazarlığı, görsel okuryazarlık, grafik okuryazarlığı, İnternet okuryazarlığı, kültür okuryazarlığı, kütüphane okuryazarlığı, matematik okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, meslek okuryazarlığı, politika okuryazarlığı, sinema okuryazarlığı, tarım okuryazarlığı, tarih okuryazarlığı, teknoloji okuryazarlığı, televizyon okuryazarlığı, tüketici okuryazarlığı, yasa okuryazarlığı, yatırım okuryazarlığı, yurttaşlık okuryazarlığı, web okuryazarlığı... (akt: Önal 2010: 106).

Okuryazarlık kavramının birbiriyle doğrudan ilişkili olmayan ve uzak alanlara ait kavramları tamlamak için kullanılması, endüstrileşmiş toplumların kültürünü modern olmayan, özellikle de devletsiz toplumlardan ayırmak için kullanılan daha geniş bir kavram, yazılı kültür kavramı üzerinde dikkatlice düşünülmesini gerektirir. Yazılı kültür kavramı, yazının konuşmak kadar temel bir ihtiyaç, okuma yazmanın temel bir iletişim becerisi haline geldiğini ima eder.

Antropoloji literatüründe de okuryazarlık sorunu, sözlü kültür-yazılı kültür ikiliği çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, antropolojide soruna iki temel yaklaşım söz konusudur: En ünlü

temsilcisi Jack Goody olan birinci yaklaşım, devletsiz toplumlarla devletli toplumları, yazılı kültürler ve sözlü kültürler olarak ayırır. Bu yaklaşım ayrıca paradigmatiktir: Sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş geri döndürülemez bir süreçtir; okuryazar artık başka bir dünyada yaşamaktadır; sözlü kültürlerin eşyayı sınıflandırma biçimleri yazılı kültürlerde olduğu gibi keskin ayrımlar, düzenlilikler biçiminde değildir, daha esnek ve belirsizdir; yazılı kültürlerle sözlü kültürler arasında, dünyayı, zamanı ve mekânı algulamakta ontolojik bir farklılık bulunmaktadır vb... Örneğin Etnolog Philippe Descola'ya göre yazıları olmayan toplumlar doğrusal bir zaman anlayışına, yazıları olan toplumlar ise kümülatif [birikimli] bir zaman anlayışına sahiptir (akt: Manguel, 2004: 20).

Birinci görüştekileri teknolojik determinizmle suçlayan yaklaşım ise kültüre ve toplumsal bağlama öncelik tanır. Bu yaklaşıma göre de okuryazarlığın her toplumda ve kültürde anlamı ve kullanım tarzları değişiklik gösterir. Özellikle okuryazarlık ile bilişsel gelişmeler veya sonuçlar arasında kurulan bağın muğlaklığına yönelik kuşku ve eleştiriler dile getirilir (örneğin, Brian Street, 1989). Street'e göre, Goody'nin yazının "potansiyel"i ve "zihin teknolojisi" olarak ifade ettiği vurgular asla kullanıldıkları bağlamdan yalıtılamaz. Street, Goody ve diğerlerinin modelini 'özerk' model olarak adlandırırken konuya kendisi gibi yaklaşan, yani okuryazarlığın bir toplumun kurumlarından, ideolojilerinden ve kültüründen yalıtılamayacağını düşünerek yaklaşanların modeline de 'ideolojik model' adını verir. İran'da okuryazarlığa ilişkin bir alan araştırması da yürütmüş olan Street'in bir vurgusu da bir toplumda birden fazla okuryazarlık tarzı bulunabileceğidir (ticari okuryazarlık, dini okuryazarlık vb.).

Teknoloji-kültürel değişim-tarihi/konjonktürel bağlamı bir arada dikkate alan ve burada anılması gereken özgün bir çalışma da Carlo Ginzburg'un tarihsel antropoloji literatürüne önemli

bir katkı olarak kabul edilen *Peynir ve Kurtlar* adlı araştırmasıdır. Ginzburg (1999), 16. yüzyılda İtalya’da bir köy değirmencisi olan Menocchio’nun düşünce dünyasında meydana gelen, onun İncili sorgulamasına yol açan sonuçta da Engizisyon tarafından sorgulanıp idam edilmesiyle son bulan hikayesini, dava tutanaklarından, yola çıkarak yeniden inşa eder. Bu yolla Menocchio’yu ortaya çıkararak koşulları, ondaki bilinç değişiminin nedenlerini anlamaya çalışır. Ginzburg’a göre, Menocchio’nunki gibi bir vaka, iki büyük tarihsel olay sayesinde mümkün olabildi: matbaanın icadı ve Reform Hareketi. Matbaa, ona içinde büyüdüğü sözlü geleneği kitaplarla karşılaştırma ve içindeki fikir ve fantezileri ortaya çıkaracak kelimelerle beslenme imkânı sağlamıştı. Reform ise duygularını dilediği gibi papaya, kardinallere, hükümdarlara değilse bile; köy papazına, hemşerilerine ve engizisyonculara ifade etme cesaretini vermişti. Yazılı kültürün eğitim görmüş kişilerin, dinin de kilise görevlilerinin tekeline çıkışının yol açtığı büyük kopuş, yeni ve patlamaya hazır bir durum yaratmıştı (Ginzburg 1999: 19). Böylece Ginzburg da Batı’da matbaanın –yeniden– icadı, dolayısıyla yazılı kültürün gelişmesi ile bilinç değişimi arasında bağ kuran yazarlar arasına katılır.

Bu çalışmada ise, okuryazarlık sorununu Türkiye tarihi ve kültürünün özgül bağlamında ele almak gerektiğini, özellikle siyasal dinamikler dikkate alınmadan meselenin anlaşılamayacağı fikrinden hareket edilmektedir. Sözlü yazılı kültür kuramlarının, özellikle 1960’lardan itibaren söz eksenli bir kültürden yazı eksenli yeni bir kültüre ve oradan da görsel kültüre geçildiği yönünde, teknoloji merkezli bir kültürel değişim kuramı, okuryazarlık araştırmalarının derinleştirilmesine de yaramıştır. Bu genel eğilimin etkisiyle Türkiye’de de sorunu tarihselleştiren çalışmalar, genellikle matbaa yasağı ve sonrasındaki gelişmeleri incelerken; i) kültürel boyutlar çok fazla araştırılmamıştır (Bu du-

rumun bir nedeni sözlü-yazılı kültür kuramının Türkiye’de görece yakın zamanlarda ilgi görmeye başlaması olabilir). ii) Halk kültürü açısından veya halkın bakış açısından meselenin nasıl görüldüğü, yani bir ‘anlama’ çabasına da pek rastlanmaz.

Türkiye’de okuryazarlık meselesine değinen antropologlardan biri 1950’li yıllarda Kayseri’nin Sakaltutan Köyü’nde alan araştırması yapmış olan Paul Stirling’tir. Stirling’e (1965: 277) göre ‘[köyde] örgün eğitim kente veya dış dünyaya ait bir olgu olarak algılanmaktadır’. Antropolog Balkı Şafak ise (1993: 64), Stirling’in bu görüşlerine, günümüzde köylerin ‘dış dünya’ ile ilişkilerinin arttığı ve kent ya da ‘dış dünya’nın artık köylere uzak bir kavram olmaktan büyük ölçüde çıkmış olduğu’, “örgün eğitimin ‘dış dünya’ya ait bir olgu olduğu değerlendirmesinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği”ni ileri sürerek, kuşkuyla yaklaşır. Sorunun kültürel boyutlarına odaklanan fakat benim yaklaşımdan daha genelleyici ve özcü denilebilecek bir anlayışla düşünen psikiyatrist/yazar Erol Göka ise öğrenmenin salt bireysel zeka ve çabaların bir çıktısı/başarısı olmaktan çok, toplumun kültürünün uzun süren tarihsel tortulaşmasının bir ürünü olduğunu, öne sürer. Göka’ya (2005: 93) göre “ölçü olarak yazılı kültürün gelişmişlik düzeylerini aldığımızda, sözlü kültürün kimi özellikleri açıkça modernleşmemizin önündeki en köklü engeller olarak çıkarlar. Bunların başında, sözüm ona ‘yüksek’ okuryazarlık oranına rağmen, göçebe-sözlü kültürün modern zamanlardaki mirasını ya da tortusunu teşkil eden okuma-yazmaya karşı tepkisellik ya da en azından isteksizlik gelmektedir. [...] Dünyanın başka hiçbir milletinin gündelik dilinde, okumakla devlet adamı olmanın eşitlendiği ya da fazla okumanın beden ve ruh sağlığına kötü geleceğiyle ilgili ifadeler olamaz (Göka 2005: 100). Göka’nın bütün bu açıklamalarını, başka konulara yaklaşımını da çerçeveleyen ‘Türk Grup Davranışı’ adını verdiği kav-

ramsal çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir (bkz: 2006). Bu çalışmayla amaçlanan da Göka'nın kültürel/tikel yaklaşımındaki büyük boşluğu doldurmak (veya onun görüşlerinin ayaklarını yere basmasını sağlamak), anlamı üreten, yeniden üreten veya tarihsel süreçte şekillendiren etkileşim ve çatışmaları, anlamların zaman içindeki değişim ve sürekliliğini göstermektir.

Halk düşüncesi –veya sistematik olmamakla birlikte– hayat, insan ve birçok sorunsal hakkında pratik halk felsefesi diyebileceğimiz fikirler, atasözlerinde, hikaye, türkü gibi anonim bilgi formlarında bulunabilir. Halkın ortak çıkar, kaygı ve duygularını yansıttığı oranda zamanın eleğinden süzülerek, bazıları çok daha fazla benimsenmiş ve kalıcı hale gelmiş, dolayısıyla üzerinde daha çok kültürel uzlaşma bulunan bu eserler asırlar boyunca konjonktüre göre biçim alarak, yeni kurulan uzlaşmalarla belirginleşen anlamları muhafaza etmişlerdir. Bu bakış açısı doğrusa, anonim sözleri ve sözlü kültürle aktarılan, halk edebiyatında yaşayan diğer kalıpları, hem içerdikleri mesajlar ve fikirler açısından hem de anlamların daha az belirgin olduğu simgesel bir bağlamda yorumlayabiliriz.

Yazının, yazılı ve kitabi bilginin yüz yıllarca bir imtiyaz göstergesi olması, sınırlı bir zümreye açık ve muktedirlere yardımcı ideolojik bir araç olması, kitap gibi güçlü simgesel değerleri olan nesnelerin de nötr olarak algılanmasını güçleştirmiş olmalıdır. Bu bağlamda, sözlü kültür-yazılı kültür arasındaki ilişki, salt bir teknik değişime bağlı kültürel farklılık değildir; hem sözlü kültürle aktarılan sözler, hem okuryazar kesimin üretmiş olduğu metinler, çok uzun bir tarihe yayılan halk –aristokrasi/devlet veya yönetenler/aristokratlar/okuryazarlar– yönetilenler arasındaki politik karşıtlıkları, çatışmaları yansıtır. Türk kültüründe bu karşıtlık, çokça değinildiği gibi, okuma yazma bilmeyen, duyguları ve dürtüleriyle hareket eden kaba, cahil ama samimi Karagöz ile okuryazar, eği-

timli, kibar ve kurnaz Hacivat tipinin temsil ettiği gölge oyununda somutlaşır. Birbirinden etkilenmiş olsa bile bu iki tip arasındaki derin ayrım günümüze kadar ulaşmıştır ve yalnızca edebiyat ve sanat zevklerini değil politik kültürü de şekillendirmiştir. Böylece artık kitabın temel tezini netleştirebiliriz: Türkiye’de fiili okuryazarlığın veya okuma yazma alışkanlığının yetersizliği olgusundan yola çıkılarak yapılan ‘tarihsel/kültürel nedenler’ soruşturması, basit bir ‘teknolojik değişime geç kalma’ sorunu veya alfabe, dil devrimi çerçevesiyle sınırlandırılmaz. Yüzyıllara yayılan bir halk anti-entelektüelizmi, güçlü bir Müslüman burjuvazinin gelişmemiş olmasının da etkisiyle, halk kültürü ve yüksek kültür arasındaki karşıtlığı derinleştirmiştir. Bu bağlamda halk kültüründe okuryazarlığa, okuryazarlara ve kitap gibi nesnelere, örtülü veya açık olarak olumsuz değerler atfedilmiş, üst sınıfların yazılı kültürüne ve okuryazarların değerlerini ifade eden söyleme karşı çeşitli simgesel direniş taktikleri (anlamı bozma, çarpıtma vb.) ve alternatif söylemler geliştirilmiştir. Bu söylemler ve simgesel direniş dair veriler sözlü gelenekle aktarılan malzemede bulunabilir.

İkinci olarak, halkın –en azından 19. yüzyıldan itibaren görülebildiği kadarıyla– okuduğu, halk kitabı denilen ve sözlü kültürün yazıya aktarılmasından ibaret olan yayınların köylere kadar ulaştığı, alınıp satıldığı da dikkate alınmalıdır. Bu önemlidir, çünkü bu olgu, sorunun sözlü kültürden yazılı kültüre geçilmediği tezindeki bir boşluğu gösterir. Sözlü kültürden yazılı kültüre tedrici geçişin kesintiye uğraması, radyo ve ardından televizyonun yaygınlaşması gibi etkenleri ihmal etmeden, halk edebiyatı ile modern edebiyatın (özellikle roman türünün) arasında bir bağ kurulamaması sorunu olarak da ele alınabilir.¹

¹ Bkz. Bu konuda yapılan ‘yukarıdan’ girişimler hakkında 3. Bölümde örnekler verilmektedir.

Halkın okuduğu olgusunun göz ardı edilmesiyle halkın ne okuduğu sorunu da pek ele alınmaz. Halkın neyi nasıl okuduğu, neden bazı kitaplara ilgi gösterirken bazılarına göstermediği, neden bazı öyküleri veya menkıbeleri asırlarca ortak hafızasında sakladığı veya hangi türden okuryazarlığa neden direndiği, belki bütün bu sorulardan daha önemlisi halkın bazı kitapları okunmasının neden sürekli sansür, baskı, tehdit ve cezalarla engellendiği sorusudur. Bütün bunlar okuryazarlık sorununda ele alınması gereken ikincil değil öncelikli sorulardır.

Ne var ki kitap, bütün bu sorulara tümüyle cevap verme iddiasında değildir. Bu inceleme, okuma uğraşına ilişkin günümüze kadar ulaşmış anlamlandırmaların nasıl oluştuğunu, toplumun 'yönetilenler' kesiminin, halkın bir nesne (kitap/yazı) ve bu nesneyle ilişkili eylemler (okumak/mektebe gitmek/yazmak) etrafında ördüğü sözlerden, deyimlerden, inançlardan vb. hareketle çözüme denemesi, bir tür bilgi antropolojisi veya zihniyet tarihi olarak kurgulanmıştır. Türkçede bu türden araştırmaların öncüsü sayılan Sabri Ülgener (2006), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*'nda, Ortaçağ Müslüman-Türk kültüründe iktisadi zihniyeti anlamaya çalışır. Amacı, Weber'in iddialarına karşı bir tez olarak İslam'ın şehrili ve bir tüccar dini olduğu, dolayısıyla burjuva sınıfının ortaya çıkmamış olmasında dinin değil halk ve orta sınıf arasında daha etkili olan ve giderek Osmanlı'nın çözülme döneminde dejenere olmuş tasavvuf hareketinin etkili olduğunu göstermektir. Bu çalışmada farklı hedeflerle de olsa benzer bir strateji ve yöntem izlenecektir. Dolayısıyla, zihniyete dair veri toplama yöntemlerine gelince, izlediğimiz yol ve araçlar, Ülgener'in de başvurduğu gibi...

"Evvla doğrudan doğruya müşahede usulleri, bizzat temaslar, seyahatler vs. ikinci olarak zihniyeti vasıtalı şekilde aksettiren vesikalar ve eserler: Başkaları tarafından yapılmış

seyahatlere ait notlar, tasvirler [...] tetkiklerimizde bu çeşitli vasıtaların ancak mahdut [sınırlı] bir kısmından faydalanabilecek durumdayız. Ortaçağı zihniyetinin –muhitimizde elan sürüp giden bazı izlerine rağmen– bugün yaşanılmakta olması, bizzat müşahedelerden ve temaslardan, istifade imkanlarını daraltmakta, hatta ortadan kaldırmaktadır. O sebeple, zihniyetin tezahürlerini ancak vasıtalı olarak, yani geçmiş asırların ahlaki, edebi, dini vs. kaynaklarındaki ifade şekillerine bakarak anlayabiliriz” (Ülgener, 2006: 40).

Benim araştırmamda ise başvurulan sözler ve metinler, zaten halk tarafından seçilip, asırlarca muhafaza edildiği varsayılan fikirler ve *idealleştirilmiş* tipler hazır bulunmaktaydı: Nasrettin Hoca veya Yunus Emre gibi... Bu tipler etrafında menkıbeler oluşturulmuş, sözleri atasözü veya deyim olmuş, kısaca özgün eserleri anonim halk kültürü içinde erimiş ve sınırları belirsizleşmiştir. Dolayısıyla burada 13. yüzyıl ve sonrasında belli bir süreklilik arz eden fikir ve temaların belirginleştirilmesini hedefleyen ve folklor malzemesi arasında, sözlü kültürden günümüze kalan şiir, masal, bilmece, atasözü, deyim ve türkü gibi türlerde yapılan taramalarda okuma-yazma uğraşına yapılan göndermeler, okuma ve yazma fiillerinin kullanıldığı bağlamlar, bu eylemler etrafında oluşturulan menkıbe ve hikayeler incelenmiştir.